

yen birçok monografi kaleme alınmış olup bunların bir kısmı şunlardır: Emced et-Trablusî, *en-Nağd ve'l-luğa fî Risâleti'l-ğufrân* (Dimaşk 1951); Hafîl el-Hindâvî, *Tecdîdû Risâleti'l-ğufrân* (Beyrut 1965); Luvîs Aved, *'Alâ hâmişi'l-Ğufrân* (Kahire 1966); Âişe Abdurrahman Bintü's-Şâtî, *Qırâ'e cedîde fî Risâleti'l-ğufrân* (Kahire 1970), *Cedîd fî Risâleti'l-ğufrân* (Beyrut 1972) ve *el-Ğufrân li-Ebî'l-'Alâ'* (Kahire 1962); Mürsel Fâlih el-Acemî, *Buţûletü İbni'l-Kârih fî Risâleti'l-ğufrân* (Küveyt 1977); Saffet A. Hatüb, *el-Uşûlü'r-rivâ'iyye fî Risâleti'l-ğufrân* (Kahire 1978); Mûsâ Süleyman, *el-Kaşaşu'l-luğavî ve'l-felsefî fî Risâleti'l-ğufrân* (Beyrut 1985); Hüseyin el-Vâd, *el-Binyetü'l-kaşâsiyye fî Risâleti'l-ğufrân* (Trablus-Tunus 1988); İlyâs Sa'd Gâfî, *Risâletü'l-ğufrân ve'l-Kûmîdyâ'l-ilâhiyye* (Dimaşk 1988); Ömer M. Bâşâ, *Nażarât cedîde fî Ğufrânı Ebî'l-'Alâ'* (Dimaşk 1989); Fevzî M. Emîn, *Risâletü'l-ğufrân beyne't-telmîh ve't-taşrih* (İskenderiye 1993); Abdülvehhâb Rakik, *Edebîyyâtü'r-rihle fî Risâleti'l-ğufrân* (Sefâkus 1999). Şâban Hocîç, *Risâletü'l-ğufrân ile İlahî Komedyâ'yı karşılaştırdığı bir çalışma yapmış, Mustafa Lutffî el-Menfelûfî Risâletü'l-ğufrân'a bir taklit / nazire yazmıştır.*

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Alâ el-Maarîf, *Risâletü'l-ğufrân* (nşr. Ali Şelak), Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem), neşredenin girişi, s. 11-16; Brockelmann, *GAL*, I, 295-297; *Suppl.*, I, 449-454; Hâmid Abdülkâdir, *Felsefetü Ebî'l-'Alâ' müsteķâten min şî'rih*, Kahire 1950, tür.yer.; Âişe Abdurrahman, *Ebü'l-'Alâ' el-Ma'arrî*, Kahire 1965, tür.yer.; Şevki Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-neşri'l-'Arabî*, Kahire 1977, s. 275-280; Câbir Kumeyha, "el-'Anâşirü'l-fikriyye ve'l-fenniyye fî Risâleti'l-ğufrân li'l-Ma'arrî", *Dirâsât 'Arabîyye ve İslâmiyye* (haz. Hâmid Tâhir), Kahire 1984, s. 75-109; Salâh Fazl, *Te'sîrü's-seķāfetü'l-İslâmiyye fi'l-Kûmîdyâ el-ilâhiyye li-Dante*, Dimaşk 1985, s. 72-83; Abdullah el-Alâyî, *el-Ma'arrî zâlike'l-mechûl*, Beyrut 1995, s. 57-92; Kustâkî el-Hımsî, "el-Müvâzene beyne'l-Ülûbeti'l-ilâhiyye ve Risâleti'l-ğufrân", *MMLADm.*, VII (1927), s. 266-274, 359-365, 404-408, 490-496; VIII (1928), s. 91-96, 172-179, 226-230, 287-291, 350-359; Corc İsâ el-Esmer, "Ebü'l-'Alâ' 'alâ hâmişi Risâleti'l-ğufrân", *el-Meşrik*, LXIV/1, Beyrut 1970, s. 49-60; İlyâs Sa'd Gâfî, "Âdem ve luğatühü fi nazârî küllin min Ebî'l-'Alâ' ve Dante", a.e., LXIV/4-5 (1970), s. 465 vd.; Abdüsselâm el-Herrâs, "Risâletü't-tevâbîf' ve'z-zevâbîf ve alâkatühâ bi-Risâleti'l-ğufrân", *el-Menhel*, XXV, Rabat 1982, s. 211-220; Yasin Ceylan, "Abü'l-'Alâ el-Maarî Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâmî Araştırmalar*, III/1, Ankara 1989, s. 42-54; Muhtâr el-Gavs, "en-Nağdû'l-edebî fî Risâleti'l-ğufrân", *el-Ahmedîyye*, sy. 21, Dübey 1426/2005, s. 463-544; Ahmet Ateş, "Ebü'l-'Alâ' el-Ma'arrî", *İA*, IV, 72-73; P. Smoor, "al-Ma'arrî", *EP* (Fr.), V, 937-938.

A. CÜNEYT EREN

er-RİSÂLETÜ'L-HAMİDİYYE

(الرسالة الحميدية)

Hüseyin el-Cisr'in

(ö. 1909)

İslâm dininin itikadî esaslarına, amelî hükümlerinin hikmetlerine ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatına dair eseri.

Tam adı *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî hakîkati't-diyâneti'l-İslâmiyye ve hakkıryyeti's-şerî'ati'l-Muhammediyye*'dir. Müellif önsözde kitabını, Isaac Taylor'ın İslâm akaidiyle hıristiyan inançları arasında temel noktalarda fark bulunmadığını ileri süren yazılar yazması, bir İngiliz bilim adamının da İslâm dinini öğretmek için Arapça bir gazete neşretmeye başlaması üzerine İslâm'ın esasları hakkında bilgi vermek, İslâmî hakikatlerle ilmî gerçekler arasında bir uyumsuzluk bulunmadığını göstermek ve Avrupalılar'ın İslâm aleyhinde ileri sürdükleri iddiaları cevaplandırarak amacıyla kaleme aldığı belirtmektedir. Hüseyin el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*'yi Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'e ithaf etmiş ve padişah tarafından ödüllendirilmiştir. Eserin nâşirlerinden Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî müellifin Meclisü tetkiki'l-müellefât'ın sansüründen çekindiği için kitabına padişahın adını verdiğini iddia etmişse de (*er-Risâletü'l-Hamîdiyye*, neşredenin girişi, s. 10) bu iddianın asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hüseyin el-Cisr'in II. Abdülhamid'e destek veren dönemin Arap asıllı aydınlarından biri olduğu, padişahla yakın ilişki içinde bulunduğu ve onun tarafından ödüllendirildiği bilinmektedir.

Makaleler ve gazete yazılarının bir araya getirilmesinden oluştuğu anlaşılan eserin belli bir sistematiği bulunmadığı gibi bölümlere de ayrılmamıştır. Kitapta önce nübüvvet konusu ele alınmış, Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul veya red konusunda insanların on gruba ayrıldığı belirtilmiş, Resûl-i Ekrem'in ayın ikiye yarılması (inşikâku'l-kamer), parmaklarından su akması vb. mucizeleri yanında önceki kutsal kitaplarda nübüvvetinin haber verilmesi (beşâirü'n-nübüvve) gibi delillerin bulunduğu dile getirilerek nübüvvet-mucize ilişkisi ve Allah Teâlâ'nın peygamber göndermesinin hikmeti üzerinde durulmuştur. İslâm inanç esasları ve İslâm ahlâkı naslarla temellendirilmek suretiyle ele alınmış; ibadet, muâmelât ve ahlâka dair bazı hükümlerin hikmetleri tartışılmıştır. Eserde Allah'ın varlığı ve sıfatları konusu ayrıntılı biçimde işlenmiş, âlemin hudûsu, Allah'ın varlığının delilleri, O'na nisbet edilmesi zorunlu olan kemal sıfatları, bunların zıtlarıyla nitelendirilmesini düşünmenin imkânsızlığı, ilâhî sıfatların insan ve âlemle ilişkisi, esmâ-i hüsnâ ve sıfatullahın naslarla belirlenmiş olduğu konuları ele alınmış, maddecilerin duyular dışında kalen varlıkları reddetmesi eleştirilmiş, sebep-sonuç ilişkisinin Allah'ın dilemesiyle sürdürüldüğü belirtilerek zorunluluk ilkesini benimseyenlerin itirazları cevaplandırılmıştır. Daha sonra kâinatla ilgili naslar hakkında maddecilerin ileri sürdüğü bazı tereddütlere cevap verilmiş; bezm-i elest, cennet, cehennem, melek, cin, kıyamet, haşir, yeniden dirilme gibi sem'iyât konuları işlenmiş, haşirle âhîret hayatını inkâr edenler tenkit edilmiştir. Kur'an'ın vahiy mahsulü olduğuna ve i'câzına karşı çıkanların itirazları bağlamında Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatı tekrar ele alınmış, onun tebliğ faaliyetlerine vurgu yapılırken İslâm'da savaş, savaş esiri ve köle hukuku üzerinde durulmuştur. Kur'an ve Sünnet'in kaynak oluşu, dinde ictihad ve icmânın yeri, ictihad kapısının kapanmış sayılmasının sebepleri tartışılmış, hadislerle karşı yapılan itirazlar cevaplandırılmış ve mezheplere ayrılmanın hükmü anlatılmıştır.

er-Risâletü'l-Hamîdiyye XIX. yüzyılın materyalist ve pozitivist anlayışına karşı İslâm inancını savunan eserler arasında yer alır. Kitapta kevnî âyetlerin izahında akfî ve ilmî deliller kullanılmış, inanç esaslarını ispat için dinî deliller yanında jeoloji, botanik, zooloji, anatomi ve optik konularına da atıfta bulunulmuş, dönemin bazı düşünürleri tarafından savunulan evrim teorisi, kesin bir bilgi ifade etmediği ve zandan ibaret olduğu belirtilerek reddedilmiştir. Nâşirlerinden Hâlid Ziyâde eseri Muhammed Abduh'un *Risâletü't-tevhîd*'i ve Cemâleddin-i Efgânî'nin *Risâletü'r-red 'ale'd-dehriyyîn*'i ile aynı değerinde kabul etmektedir (*er-Risâletü'l-Hamîdiyye*, neşredenin girişi, s. 5). Bu kitapta ele alınan konuların birçoğu müellifin *el-Huşûnû'l-Hamîdiyye* adlı eserinde muhtasar bir şekilde tekrar işlenmiştir (bk. el-HUSÛNÛ'L-HAMİDİYYE).

Çeşitli baskıları yapılan *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*'nin (Beyrut 1306; Kahire 1322; Dimaşk 1352) Hâlid Ziyâde (Trablus 1352/1933) ve Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî (Trablus 1998) tarafından gerçekleştirilen tahkikli neşirleri bulunmaktadır. Manastırlı İsmâil Hakkı tarafından Türkçe'ye çevrilerek *Tercümân-ı Hakî-*

kat gazetesinde tefrika edildikten sonra *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* (I-IV, İstanbul 1307-1308) ve *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmediyye* (İstanbul 1329) adlarıyla yayımlanan eser Urduca'ya da tercüme edilmiştir. Manastırlı İsmâil Hakkı tercüme esnasında eklemelerde bulunmuş (bk. I, 79, 186, 250, 534; II, 2-11; III, 70, 138, 434, 508), III. cildin sonuna eser için yazılan takrizleri ilâve etmiştir. *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye*'nin dördüncü cildi mütercimın esere yaptığı eklemelerden ibaret olup nübüvvetin aklen mümkün oluşu, şart ve vasıfları, vahiy, ismet-i enbiyâ, mucize, Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi, meleklerin ona secde etmesi, eşyle birlikte cennetten çıkarılması, Hz. İsa'nın dünyaya gelişi, annesinin iffetli oluşu gibi konuları içermektedir. Ancak bu cilt de kapak sayfasında Hüseyin el-Cisr'e nisbet edilmiştir. Ahmet Gül, eserin tercümesini ve zeylini sadeleştirerek *Risâle-i Hamîdiyye: İslâm Hak ve Hakikat Dinidir* adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1973, 1980).

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Trablus 1998, neşredenın girişi, s. 10; a.e. (nşr. Hâlid Ziyâde), Trablus 1352, neşredenın girişi, s. 5-11; a.e., İstanbul 1410/1989, s. b-z, 2-3, a.e.: *Risâle-i Hamîdiyye* (trc. Manastırlı İsmâil Hakkı), İstanbul 1308, I, 79, 186, 250, 534; II, 2-11; III, 70, 138, 434, 508; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 776; III, 321; *İzâhu'l-meknûn*, I, 563; E. Fendik, *İktifâ'ü'l-kanûn bimâ hüve matbûf*, Kum 1409, s. 514; A. Remtulla, "The Reaction of Muslim Arab Scholars to the Darwinian Revolution", *Muslim Education Quarterly*, X/4, Cambridge 1993, s. 57-64.

İLYAS ÇELEBİ

er-RİSÂLETÜ'L-MUHAMMEDİYYE

(الرسالة المحمدية)

Ali Kuşçu'nun

(ö. 879/1474)

matematiğe dair eseri.

Tam adı *er-Risâletü'l-Muhammedîyye fi'l-hisâb* olan ve Bahâeddin Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *Hulâşatü'l-hisâb*'ına kadar Osmanlı medreselerinde orta seviyede matematik ders kitabı olarak okutulan eser Fâtiş Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Taşköprizâde, Ali Kuşçu'nun eseri İstanbul'a ikinci gelişinde Ramazan 877'de (Şubat 1473) telif ettiğini, Kâtib Çelebi ise Uzun Hasan'ın elçisi sıfatıyla İstanbul'a ilk defa gelirken yolda yazdığını söylemektedir (*Ahşenü'l-hediyye*, vr. 4^a; *Keşfü'z-zunûn*, I, 889). Ancak kitabın mukaddimesinden Taşköprizâde'nin verdiği bilginin

doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserin esasını Ali Kuşçu'nun Semerkant'ta iken yazdığı *Risâle der 'İlm-i Hisâb* adlı Farsça çalışması teşkil eder. Kâtib Çelebi, *er-Risâletü'l-Muhammedîyye*'nin mukaddimesine yazdığı şerhin bir yerinde (*Ahşenü'l-hediyye*, vr. 2^a), bu kitabın İbnü'l-Havvâm'ın *el-Fevâ'idü'l-Bahâ'îyye*'si ile Cemşid el-Kâşî'nin *Miftâhu'l-hussâb*'ının özünü içeren bir çalışma, bir başka yerinde ise (*a.g.e.*, vr. 7^a) bu son eserin süratle yapılmış bir özeti olduğunu belirtir.

Eser bir mukaddime ve iki bölümden (fen) meydana gelmektedir. Bir mukaddime ile beş makaleden oluşan birinci bölümde hesap ilmi incelenir. Mukaddime de tanımlar, özellikle sayının ayrıntılı tanımını ele alınır. Birinci makalede, ondalık konumlu Hint hesabı pozitif reel sayılar kümesi içerisinde ikiye katlama ve bölme, dört işlem, rasyonel ve irrasyonel sayıların kare kökünü, küp kökünü alma ve sağlama işlemleri; ikinci makalede astronomların kullandığı altmış tabanlı sayı sistemi ve yine birincide verilen işlemler; üçüncü makalede cebir ve mukabele ilminin ikinci derecede denklem çözümleriyle sınırlı olarak gözden geçirilmesinden sonra çok terimlilerin dört işlemi, red ve tekmlil ile bast gibi cebir işlemlerinden sonra da altı cebir formülünün örneklerle incelenmesi; dördüncü makalede çift yanlış hesabı ile tahlil yöntemi; beşinci makalede bazı kısa aritmetik yöntemleri, oran ve orantı kuralları ile aritmetik dizi toplamlarına ilişkin formüller ele alınmıştır. Bir mukaddimeyle üç makaleden oluşan ikinci bölümün mukaddimesinde geometrik şekillerin ve mesâhaya ilişkin temel kavramların tanımları, şekil ve cisimlerin alan ve hacim formüllerinin yanında bazı temel trigonometrik fonksiyonlarla ilgili formüller, verilen bazı formüllerin ispatları; birinci makalede yüzeylerin alanları, ikinci makalede düzgün altıgen alanı, üçüncü makalede küre, küre parçaları ve koni gibi cisimlerin hacimleri incelenmektedir.

er-Risâletü'l-Muhammedîyye'nin en önemli özelliklerinden biri, hesap ve cebirde daha önce eklenen ve çıkarılan niceликler için kullanılan "zâid" ve "nâkis" terimlerinin yanında ilk defa "müsbet" ve "menfi" terimlerine yer verilmesidir. Bugün Arapça ve Farsça konuşulan ülkeler başta olmak üzere Orta Asya ülkeleriyle Azerbaycan'da hâlâ kullanılan bu terimler Bizanslı matematikçiler tarafından Avrupa'ya aktarılmış ve "pozitif", "negatif" şeklinde Latince'ye tercüme edilmiştir. Bu terimlerin Ali Kuşçu'nun kendi buluşu ol-

ması ihtimali yanında onun bunları Uluğ Bey'in elçisi olarak Çin'e gittiğinde Çin matematiğinden almış olması da düşünülmektedir (İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 286). Eserin bir diğer özelliği köklerini Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'de bulan, ancak Cemâleddin Türkistânî, Ali Garbî, Mehmed Şah Fenârî ve Cemşid el-Kâşî çizgisinde Türkistan matematik geleneğinin Yunan sayı anlayışına karşı geliştirdiği sayı tanımını bir ders kitabında açık biçimde dile getirmesidir. Ali Kuşçu sayıdan "bir"i ve birden oluşan her şeyi içerecek biçimde sayma eyleminin kapsamına giren her şeyi anladığını belirterek bu tavrını ortaya koyar (*er-Risâletü'l-Muhammedîyye*, vr. 75^a). Başta sayı tanımı olmak üzere matematik bilimlere yaklaşımı Ali Kuşçu'yu, sayıları ontolojik muhtevalı yapılar olarak değil saf nicelik ifade eden fonksiyonel unsurlar olarak görmeye yöneltmiş ve eserlerinde "theologoumenates aritmetikes" anlamında bir sayı mistisizmine yanaşmayı matematikten Hermetik-Pisagorasçı mistisizmi temizlemeye çalışmıştır. Onun bu görüşlerini kendisinden sonra öğrencisi Fenârîzâde Ali Çelebi *Şerhu't-Tecnis fi 'İlmi'l-hisâb*, Kâtib Alâeddin Yûsuf Mürşidü'l-muhasibin ve Takıyyüddin er-Râsîd *Buğyetü't-tullâb min 'İlmi'l-hisâb* adlı eserlerinde tartışmıştır. Bu süreç Osmanlı matematiğine "kalkülativ" bir karakter kazandırırken sayılar teorisi üzerindeki çalışmalarını da etkilemiştir.

Ali Kuşçu, *er-Risâletü'l-Muhammedîyye*'nin girişinde eserini Fâtiş Sultan Mehmed'e sunmak için hızlı bir şekilde ve özet halinde kaleme aldığını, vakit bulduğunda daha ileri seviyede başka bir eser telif etmeyi düşündüğünü söyler (vr. 74^b); ancak bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. Öte yandan torunu Mirim Çelebi *el-Fethiyye* şerhinde, öğrencisi Gulâm Sinan *Fethu'l-Fethiyye* adlı çalışmasında kitaba şerh yazacaklarını söylemişlerse de bu şerhler günümüze ulaşmamıştır. Aynı bilgileri veren Kâtib Çelebi de kendi zamanında bu şerhlerin mevcut olmadığını belirterek Mirim Çelebi ile Gulâm Sinan'ın ifadelerini "tutulmamış söz" diye tanımlar (*Ahşenü'l-hediyye*, vr. 2^a). Kâtib Çelebi eseri öğrencilerine okuturken *Ahşenü'l-hediyye bişerhi'r-Risâleti'l-Muhammedîyye* adıyla mukaddimesinin sonuna kadar şerhetmiştir.

Müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan (Ayasofya, nr. 2733/2) ve yirmiyeye yakın nüshası günümüze ulaşan risâleye Sâlih Zeki, Abdülhak Adnan Adıvar gibi pek çok bilim tarihçisi atıfta bu-